

"מקא"ם": כישלון "כור היתוך" באחריותם של מערכת החינוך, המערכת צבאית והמחקר

הסוציולוגי בישראל

בסימפוזיון השכונתי שנערך בבית לסיך בשנת 1992 בנושא של מסורבי-גיוס או נערי מקא"ם הועלתה השאלה מי אחראי על נערי מקא"ם בנוכחותם של רפאל איתן (רפול), אביגדור קהלני, עוזי מאר, אלי בן גרא יושב ראש ועד העובדים הסוציאלי ויעקוב ישי. הדעות היו חלוקות.¹ חלק טען שמקא"ם הוא באחריות של מערכת החינוך. אחרים טענו שצה"ל הוא אחראי.

בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל הוסכם על מדיניות של "כור היתוך" בחברה הישראלית. שתי המערכות שעליהן הוטלה האחריות על מימוש מדיניות זו הן המערכת החינוכית והמערכת הצבאית. הקשר של המערכת הצבאית למערכת החינוכית הוא קשר הדוק בשל העובדה שהצבא הוא צבא עם. לפיכך, נראה שהמערכת הצבאית ממשיכה את דרכה של מערכת החינוך. היא מאמצת את שיטות מערכת החינוך בניסיון יצירת חברה הומוגנית בישראל. את שתי המערכות הללו מלווה מחקר סוציולוגי אשר מטרתו הייתה להעריך את מידת מימוש מדיניות "כור היתוך".

מקא"ם, מרכז שנועד לכאורה לצמצם פערים חברתיים וליצור חברה הומוגנית, הוא למעשה גוף המוכיח את אי הממוש של מדיניות "כור היתוך" ואף נראה שהוא מגדיל את הפערים החברתיים בישראל ותורם לשימור חברה מפולגת. בעבודה זו אנסה להוכיח שהאחראים לפערים החברתיים וליצירת מקא"ם הם המערכת החינוכית, המערכת הצבאית והמערכת המחקרית.

"כור היתוך" הוא ביטוי מטאפורי למדינה "שמשתלבים בה אנשים מאומות שונות ומתרבויות שונות" (מילון עברי-עברי ספיר). זהו מצב שבו קבוצות אתניות ודתיות שונות הופכות להיות יותר הומוגניות על ידי חיים זה לצד זה ואימוץ מאפיינים תרבותיים שונים זה מזה באופן שווה. חברה הטרוגנית העוברת תהליך של "כור היתוך" היא חברה שכל קבוצות המיעוט בה תורמים וגם מוותרים מתרבותם באופן שווה כדי ליצור חברה חדשה והומוגנית. בישראל תהליך של יצירת חברה חדשה והומוגנית נעשה בחוסר איזון בתרומות ובויתורים על אלמנטים תרבותיים של קבוצות מעוט מסוימות לעומת קבוצות מיעוט אחרות המרכיבים את החברה. נראה כי קבוצות מיעוט יוצא אסיה-אפריקה תורמים פחות ומוותרים יותר מתרבותם בניגוד למיעוט יוצא אירופה-אמריקה למען יצירת חברה חדשה ואחידה.

¹ "סימפוזיון שכונתי" הוא סרט תעודי הנמצא בארכיון של שפלבג באוניברסיטה העברית, הר-צופים, ירושלים.

בשנות החמישים, מיד לאחר קום המדינה, שימשה מערכת החינוך ככלי לקביעת התרבות הישראלית. מבין שיטות רבות, מערכת החינוך אימצה את שיטת "הטמעה". ההנחה הגלומה בשיטה זו היא, שעל בתי הספר לאמץ את תרבות הרוב מכיוון שאימוץ תרבות של המיעוט נתפס כמעכב את ההתפתחות האינטלקטואלית של תלמידיו ויוצר מתח על בסיס של הבדלים בן-תרבותיים. באותה העת המיעוט הגדול היה יוצאי אירופה-אמריקה, לפיכך מערכת החינוך קבעה שהתרבות הישראלית החדשה מוכרחה להתבסס על התרבות המערבית. ולכן על בתי הספר לחנך על פי מערכת ערכים המבוססת על התרבות המערבית.

אולם בגלל הפערים התרבותיים, הישגי הלימודים של תלמידים ממוצא אסיה-אפריקה היו נמוכים. על פי תוצאות בחינות הסקר שהוכנסו למערכת ב 1955 ניתן היה לראות שתוצאות הבחינה של ילדים ממוצא אסיה-אפריקה, ללא הבדל בן אם הם עולים או ילדים של עולים, היו נמוכים מילדים ממוצא אירופאי-אמריקאי. הגישה שרק על בסיס תרבות של המיעוט הגדול תבנה החברה הישראלית — ללא התייחסות לתרבותם של מיעוטים אחרים — הוביל לתפיסה הררכית רחבה יותר. למרות שהישגי הלימודים היו תלויים במוצא תרבותי, המושג "ילדי עולים" או "עולים" שימש לרוב ביחס לתלמידים ממוצא אסיה-אפריקה ואילו תלמידים ממוצא אירופאי-למרות היותם עולים — לא נתפסו כ"עולים" אלא כקולטים.

מאחר ותלמידים ממוצא אסיה-אפריקה מתקשים במטלות בית הספר, מערכת החינוך החלה להתמקד בקבוצה זו והחלה בהפעלת פרדיגמות שונות בכדי להתאים את התלמידים האלה למערכת. במאמרה "מודעות בלא לגיטימציה תגובות החינוך בישראל להבדלים בן-תרבותיים", תמר הורוביץ סוקרת פרדיגמות שונות, המבוססות על מחקרם של בנקס ולינץ, שהמערכת החינוכית הישראלית מאמצת מאז קום המדינה במטרה לשלב את יוצא אסיה-אפריקה לחברה הישראלית. בן הפרדיגמות שאומצו היו פרדיגמת "הקיפוח התרבותי", פרדיגמת "הבדלים תרבותיים", פרדיגמת "אתניות התוספתית".

ההנחה בבסיס תפישה של פרדיגמת "הקיפוח התרבותי" אומרת שמשפחות ממוצא אסיה-אפריקה "מקפחים" את ילדיהם ממיומנויות וכישורים קוגניטיביים — שהם תלויות תרבות — היכולים להשפיע באופן חיובי להישגיהם בלימודים. המערכת החינוכית מניחה שבשל חסכים תרבותיים, ילדים אלה מתקשים עם מטלות בית הספר. לפיכך על מערכת החינוך לפתח תכניות שונות ומיוחדות רק ליוצא אסיה-אפריקה המיועדים לפצות על החסך התרבותי בכדי לצמצם את הפערים בנם לבן התלמידים ממוצא אירופאי.

אולם לא רק שפרדיגמת "הקיפוח התרבותי" לא העלתה את רמת ההצלחה בהשגי הלימודים של תלמידים ממוצא אסיה-אפריקה, היא אף יצרה בעיה נוספת — דימוי עצמי נמוך בקרב אותם תלמידים ממוצא אסיה-אפריקה.

בעיקבות כישלון פרדיגמת "הקיפוח התרבותי" הוחלט לאמץ את פרדיגמת "ההבדלים התרבותיים" ואת פרדיגמת "אתניות תוספתית". ההנחה בבסיס שתי פרדיגמות היא שהתרבות— המשנה היא חשובה מאוד לקבוצת המיעוט ואין יצוג הולם לתרבות המיעוט במסגרת החינוכית. לפיכך יש לתת מקום לתרבותם של התלמידים ממוצא אסיה-אפריקה על ידי הכנסת אלמנטים של התרבות האתנית לתוכנית הלימודים הכוללת, ללא הצורך בבנייה של מערכת חינוכית חדשה שתכלול באופן שווה את תרבותם של כל המיעוטים החיים בארץ. מטרתם של שתי הפרדיגמות האלה לא היה לעצב תרבות ישראלית חדשה אלא רק לנסות לשקם את הדימוי העצמי של התלמידים יוצא אסיה-אפריקה. במידה מסוימת אכן הפרדיגמות הללו הצליחו לשקם את הדימוי העצמי של אותם תלמידים המוגדרים כמקופחי תרבות, אך הישגי הלימודיהם המשיכו להיות נמוכים, דבר המוכיח חוסר שיונו מהותי במבנה של מערכת החינוך.

נראה שהמאמצים של מערכת החינוך אין בהן כדי לגשר על הפערים הלימודיים הנובעים מגורמים תרבותיים ולכן אין אלא על מערכת החינוך ליצור מסלול לימודי נפרד עבור אותם אוכלוסיות המווגדרות כמקופחות תרבותיות. על פי מאמרם של כרמל בלנק, יוסי שביט ומאיר יעיש, "הסללה בחינוך התיכוני בישראל", מערכת החינוך הישראלית אימצה מסלול חינוכי מיוחד—מסלול להכשרה מקצועית אשר מיועד "בעיקר לתלמידים שהוגדרו חלשים יחסית, אשר רובם ממוצא מזרחי, ולכן מסלול לימודים זה מרחיק אותם מהיבחנות בבחינות הבגרות ומוביל אותם, בסופו של דבר, להתמודדות על משרות המלוות בשכר ובמעמד נמוכים. (414)"

נראה שכל המאמצים שנעשו על ידי מערכת החינוך כדי ליצור חברה הומוגנית לארוך שנות קיומה של ישראל לא רק שלא צלחו הם אף הגדילו את הפערים החברתיים ויוצרו חברה המפולגת על בסיס מוצא אתני.

במאמרה, "דרך ארץ ושמים" מיזם חינוכי משותף של צה"ל ומערכת החינוך לשנת ה-60 למדינה ותרומתו כפי שרואים אותה תלמידים ומורים, "עירית זאבי טוענת שצה"ל הוא "ממשך דרכה של מערכת החינוך" (12)². בשל הקשר המיוחד של צה"ל עם המערכת החינוך. בדומה למערכת החינוך, על המערכת הצבאית³ מוטלת האחריות להקדיש תשומת הלב יתרה למיעוט שהוגדר כ"מקופח

² צה"ל בהיותו צבא העם, בניגוד לצבא מקצועי, הוא מנהל דו-שיח תמידי עם העם לכן הוא משפע ומושפע מהמערכת החינוכית, לכן הוא ממשיך את דרכה של מערכת החינוך כאשר הוא בוחר להתמקד בקבוצת המיעוט אסיה-אפריקה כדרך להשגת חברה הומוגנית המבוססת על התרבות אירופה-אמריקה. במאמרה של עירית זאבי, "דרך ארץ ושמים" — מיזם חינוכי משותף של צה"ל ומערכת החינוך לשנת ה-60 למדינה ותרומתו כפי שרואים אותה תלמידים ומורים" ניתן לראות את הקשר הרציף בין צה"ל למערכת החינוך.

³ בדברי הפרידה של בן גוריון מצה"ל בשנת 1953 הוא הדגיש שתפקדה של צה"ל אינו רק תפקיד ביטחוני: "על צ.ה.ל. הוטלה האחריות לא רק לבטחון המדינה, כעל כל צבא אחר— אלא הוא נתבע לשמש כור-היתוך לגלויות המתכנסות במולדת מכל קצווי תבל ובית-יוצר לאומה מלוכדת, מושרשת במורשת עברה העשיר ובחזון עתידה המשיחיי" מתוך הזקן והעם, 177

תרבותי." תשומבת לב זו מתבטאת ביסוד "מרכז לקידום אוכלוסיות מיוחדות" (מקא"ם) מתוך הנחה שקבוצת מיעוט זו היא הגורם המעקב את היווצרותה של חברה הומוגנית.

במאמרם, "הקשר בין טיפוסי משפחות של חיילי 'מקא"ם", רוני מש ועמיליה דינאי מראים שרובם המכריעה של המתגייסים ליחידה של המרכז לקידום אוכלוסיות מיוחד (מקא"ם), אשר הוקם על-ידי רפאל איתן בראשית שנות ה-80, הוא יוצא אסיה-אפריקה: 86% מהנבדקים ביחידה של מקא"ם "היו בניס לאבות ממוצא מזרחי (אסיה-אפריקה)". (379). חיילים אלה מאובחנים כחיילים הבאים ממשפחות "מזניחות" או מסביבה "מזניחה" ולכן הם מוגדרים כחיילים "טעוני טיפוח" (376). במאמרו, "המרכז לקידום אוכלוסיות מיוחדות בצה"ל (מקא"ם) — חזון ומציאות, קידום או החמצה?", מש מראה שמטרתו של מרכז זה הוא "לשלב בשרות הצבאי נערים שלא עמדו בנתוני סף הגיוס לצה"ל ובתוך כך להפכם לאזרחים מן השורה". (176). מקא"ם משמש, אם כן, מעין תחליף למשפחה של המתגייסים ממוצא אסיה-אפריקה. הקמתו של מרכז זה במערכת הצבאית מוכיח מעל כל ספק שהמערכת הצבאית ממשיכה את גישת פרדיגמת "קיפוח התרבותי" של מערכת החינוך. בדומה למערכת החינוך גם הצבא מניח שהמשפחות ממוצא אסיה-אפריקה מקפחים ומזניחים את ילדיהם וכן יש צורך בהקמת מרכז אשר ימלא את מקום הוריהם.

אולם גם מקא"ם כמו הפרדיגמות של מערכת החינוך הוכיח את עצמו לא רק כלא יעיל ליצירת חברה הומוגנית אלא כמשמר חברה המפולגת על בסיס אתני. ממצאי המחקר של רוני מש, מראים שהפער החברתי לא צומצם בעקבות יסוד מקא"ם: בוגרי מקא"ם עדיין משתייכים לשולי החברה. השירות ביחידה מיוחדת יוצר סטיגמה במסגרת הצבאית ובמסגרת החברתית לאחר השירות: "דומה, שעל חלק נכבד ממרואיני מחקר זה מעיבה הסטיגמה של 'חייל מקא"ם' במידה משמעותית". (מש, 183)

בוגרי מקא"ם מספרים על הקשיים החברתיים והקשיים במציאת עבודה בגלל ששירתו ביחידה מיוחדת של מקא"ם. השירות ביחידה מיוחדת הוריד את רמת הביטחון העצמי של הבוגרים: "עד היום אני אפילו מתבייש... הייתי שמח להוריד מהתעודה (תעודת השחרור— ר.מ) את מקא"ם, אני מעדיף שלא ידעו... הייתי בודד, לא התחברתי לאף אחד, לא רציתי לשמור על קשר עם אף אחד, רציתי להדחיק את זה מהרקורד שלי" אומר אחד המרואינים של מש (מש, 184). חיילים אלה "מדווחים, יותר מחבריהם שסיימו שירות מלא, על המחיר הגבוה בחייהם האזרחיים" (מש, 186).

במחקרם, "רב-תרבותיות וצה"ל", אמנון רובינשטיין ותמר קנת מציינים את חשובותה הגדולה של צה"ל בחברה הישראל. הצבא מהווה "מכנה משותף רחב ביותר; השתתפותה או אי-השתתפותה של קהילה בהוויה הצבאית משליכה על קבלתה או הדרתה" מהחברה. (4) במילים אחרות, עצם השרות בצבא מזכה הכרה כחלק מן החברה. הכוח הזה יש לצבא בחברה הישראלית מונעה מחאה חתרנית מהמגוייסיים ליחידות של מקא"ם נגד המגמה של בידול ויחס מפלה המבוטא מעצם הקמת

מקא"ם. קבוצה זאת תחליט להתגייס גם אם הגיוס יהיה ביחידה של מקא"ם, מכיוון שאי גיוסם לצה"ל יוביל אותם מהשוליים של החברה להדרה מוחלטת מן החברה. לכן הצבא בדומה למערכת החינוכית נכשל במימוש "כור היתוך". מבחינת המערכת הצבאית, הכל עוד אין התנגדות חתרנית שמפרקת את כללי המשחק, היחס כלפי המיעוט ממוצא אסיה-אפריקה תמיד יהיה יחס מיוחד ומופרד מהמיעוט ממוצא אירופה-אמריקה.

כמו המערכת החינוכית והצבאית גם המחקר הסוציאולוגי אשר מלווה את שתי המערכות נכשל במימוש "כור ההיתוך". המחקר לא רק שלא מכיוון את שתי המערכות להוצא לפועל את מגמת "כור ההיתוך", הוא אף תרם לשימור חברה מפולגת. המחקרים הסוציאולוגיים שנעשו לרוב אינם שואלים שאלות ביקורתיות על ההנחות הבסיסיות העומדים מאחרי מפעלם של המערכת החינוכית והצבאית. השאלה העיקרית שמנחה את המחקר היא בעיקר מידת הטמעותם של קבוצת המיעוט יוצא אסיה-אפריקה במערכת שהחינוך והצבא יצר. למשל במחקר הסוציאולוגי, "המרכז לקידום אוכלוסיות מיוחדות בצה"ל (מקא"ם)—חזון ומציאות, קידום או החמצה?" מוקד המחקר הוא לא המערכת החינוכית או הצבאית אלא המיעוט יוצא אסיה-אפריקה. ושאלת המחקר היא מה היא מידת השתלבותם של אותם מעוטים ב"חברה הכללית" על פי שלושה קריטריונים. הקריטריון הראשון הוא העמדות של בוגרי מקא"ם כלפי השירות הצבאי. הקריטריון השני הוא "מידת השתלבותם בחיים האזרחיים". כלומר, האם יש לבוגרי מקא"ם תעסוקה, והאם הם בוחרים לכנסת ומשרתים במילואים. הקריטריון השלישי הוא "מידת החוללות העצמית ומיקוד השליטה" (194). על פי הקריטריון הראשון, המחקר מגידר את בוגרי מקא"ם המבעים "ביקורת קשה כלפי השירות הצבאי כולו" כבעלי קשיי השתלבות בחברה. מבחינת המחקר הביקורת של הבוגרים כלפי הצבא איננם נחשבים כלגיטימיים אלא כביטויים "של קשיי הסתגלות" (194). על פי הקריטריון השני, בוגרי מקא"ם שלא השתלבו בחברה, דהיינו בוגרים מחוסרי תעסוקה ימשכו להיות מושא המחקר לחוסר השתלבות בחברה. המחקר לא מחפש את הבעיה של חוסר השתלבות במערכת הצבאית. על פי הקריטריון השלישי, חוסר השתלבותם של הבוגרי מקא"ם בחברה היא מכיוון שלקבוצה הזאת יש "נטייה לחוללות עצמית נמוכה ומיקוד שליטה חיצוני" (194). דהיינו, חוסר השתלבותם של המיעוט נובע מחוסר מסוגלותם של הקבוצה להשתלב בחברה. לעומת זאת בוגרי מקא"ם אשר לא מתנגדים למערכת ולא מבעים ביקורת קשה כלפי הצבא, משרתים בצבא ובוחרים לכנסת ולרשויות המקומיות, נחשבים בעיני המחקר ככאלה שהצליחו להשתלב בחברה.

אלי בן גרא, אחד המשתתפים בפנל של מסורבי גיוס בסימפוזיון השכונתי שנערך בבית לסין, מדגיש את הבעיה של מחקרים סוציאולוגיים שמיחסים את חוסר השתלבות של חיילי מקא"ם לבעיות פסיכולוגיות. הוא טוען שקשיי הסתגלות נפשית היא בעיה פסיכולוגית שאמורה לפסול את התגייסותם של חיילים לצבא. הבעיה היחידה של אותם נערים היא שהם נדחקו לשולי החברה באשמת מערכת

החינוך. נערים אלה הם מחוסרי מוטיבציה לשרת בצבא של מדינה שמזניחה אותם. בן גרא, מספר שהוא היה נוכח לאירוע שבו שחיילי מקא"ם הוכחו שאין הם סובלים מבעיות נפשיות. חיילים אלה ששירתו בחייל האוויר כבאים ובמסגרת התפקידם הצילו חייל ורכוש רב מתוך מטוס בוער. הבעיה היחידה שהוא ראה אצל החיילים האלה היא חוסר ידעת קרוא וכתב.

לסיכום, בעבודה הזאת נסיתי להראות שמוקד בעיית השתלבותם של קבוצות מיעוט בחברה הישראלית הוא דווקא במוסדות ששמו לעצמם כמטרה את שילובם, לכאורה, של המיעוטים בחברה ולא בהרכב בקבוצות המיעוט. שלושת המערכות החינוכיות, הצבאית והמחקרית מחפשים את הבעיה של חוסר השילוב של המיעוט במיעוטם עצמם וכימעט לא מפנים את תשומת הלב להנחות הבסיסיות שעליהם פועלות המערכת החינוכית והצבאית מול קבוצות המיעוט ממוצא מזרחי.

בבליוגרפיה

הורוביץ, תמר. "מודעות בלא לגיטימציה תגובות החינוך בישראל להבדלים בן-תרבותיים" עמודים 9-18 תמוז תשנ"א (יוני 1991). אוניברסיטת חיפה.

סימפוזיון שכונות— מסורבי גיוס

כרמל בלנק, יוסי שביט ומאיר יעיש, "הסללה בחינוך התיכוני בישראל" (לחפש)

זאבי, עירית. "דרך ארץ ושמים³ מיזם חינוכי משותף של צה"ל ומערכת החינוך לשנת ה-60 למדינה ותרומתו כפי שרואים אותה תלמידים ומורים" חשבון תשע"ב (אוקטובר, 2011). אוניברסיטת חיפה. עמודים 12-36

דברי פרדה של בן גוריון

רוני מש ועמיליה דינאי. "הקשר בין טיפוסים משפחות של חיילי 'מקא"ם", עמודים 375-385, ניסן תשנ"ד (מרץ 1994), הדפס: מכון הנרייטה סאלד

רוני, מש. "המרכז לקידום אוכלוסיות מיוחדות בצה"ל (מקא"ם)— חזון ומציאות, קידום או החמצה?" עמודים 175-199, חורף תש"ע (2010), הודפס המרכז האונברסיטאי אריאל.

אמנון רובינשטיין ותמר קנת. "רב-תרבותיות וצה"ל", נמצא און ליין

מגישה : סלמווייט פיסהה